

MARKAZIY OSIYO QAHRAMONLIK EPOSLARIDA MUSIQIY
NOTATSIYA IZLARI VA ULARNI RAQAMLI REKONSTRUKSIYA
QILISH MUAMMOLARI

Narzullaeva Marjona Karimovna

Termiz Davlat Pedagogika Instituti

Musiqqa ta'lim va san'at mutaxassisligi

1-bosqich magistranti

Annotatsiya: *Markaziy Osiyo xalqlarining qahramonlik eposlari – Alpomish, Manas, Gorog'li, Qoblondī va boshqalar – asrlar davomida og'zaki an'ana tarzida avloddan-avlodga o'tib kelgan bebaho madaniy merosdir. Bu eposlar odatda matn va musiqaning uzviy birligida ijro etilib, baxshi, oqin, manaschi kabi professional ijrochilar tomonidan kuylanadi. Epos matni she'riy usulda aytilarkan, muayyan kuy yo'llari va ohanglarga solib ijro etilishi uni tinglovchi uchun yanada ta'sirchan qiladi. Biroq, og'zaki an'ana tufayli, Markaziy Osiyo epik qo'shiqchiligi tarixida musiqani belgilovchi yozma notatsiya deyarli uchramaydi – ya'ni kuylarning yozib qoldirilgan notalari bizgacha yetib kelmagan. Shunga qaramay, ayrim manbalarda va tadqiqotlarda musiqiy notatsiyaga oid izlar yoki urinishlar kuzatiladi. Ushbu bo'limda ana shunday izlarni aniqlash va bugungi raqamli texnologiyalar yordamida epik kuylarni rekonstruksiya qilishdagi muammolar tahlil etiladi.*

Kirish: Markaziy Osiyoning boy og'zaki an'analarida qahramonlik eposlari (dostonlar) doimo musiqa bilan hamohang ravishda ijro etib kelingan. Bunday dostonlarni baxshilar va oqinlar torli cholg'u jo'rligida kuylagan, ohang va qofiya uyg'unligi orqali hikoyaning ta'sirchanligini oshirgan. Biroq, ushbu epik musiqiy meros asrlar davomida yozma notaga tushirilmagan, balki usta-shogirdlik yo'li bilan esda saqlangan va avloddan avlodga og'zaki yetkazib kelingan. Shu sabab, bugungi kunda Markaziy Osiyo eposlarining musiqiy tomonini o'rganishda olimlar tarixiy ***"musiqiy notatsiya izlari"***ga tayangan holda tadqiqot olib borishmoqda. Bu

“izlar” deganda, asosan XX asrgacha bo‘lgan davrda epik kuylarni yozib qoldirishga bo‘lgan urinishlar, fragmentar nota namunalarini tushunish lozim. Keyingi bosqich esa – zamonaviy raqamli texnologiyalar yordamida ushbu musiqani qayta tiklash (rekonstruksiya qilish). Quyida avvalo epos kuylari bo‘yicha tarixiy notaga olish izlari, so‘ngra ularni raqamli rekonstruksiya qilishda uchrayotgan muammolar tahlil qilinadi.

Markaziy Osiyo qahramonlik eposlari musiqasini ilk bor notaga olish harakatlari XIX asrga to‘g‘ri keladi. O‘sha davr rus va mahalliy olim-etnograflari xalq qo‘shiqlari va epos navolarini yozib olishga qiziq boshladilar. Masalan, 1880-yillarda olmon olimi Vasiliy Radlov Qirg‘izistonning Chuy va Issiqko‘l mintaqalarida “Manas” eposidan parchalarni yozib olgan va uni 1885 yili Yevropada nashr ettirgan. Radlov hatto 1884 yili Leypsigda chop etilgan “Aus Sibirien” kitobida “Manas” kuyidan sakkiz notalik bir namunani keltirgan bo‘lib, bu orqali u qirg‘iz eposi musiqiy tomoniga katta ahamiyat berganini ko‘rish mumkin. Bu – Markaziy Osiyo epos musiqasining Yevropa nota yozuviga o‘tkazilgan ilk hujjatli izidir.

Keyinchalik, XX asrning 1920-30-yillarida Sovet etnomusiqashunoslari Markaziy Osiyo xalqlari folklor musiqasini ommaviy ravishda to‘plash va notaga olish ishlarini boshlab yuborishdi. Jumladan, Aleksandr Zatayevich Qozog‘iston va Qirg‘izistonga maxsus taklif etilib, qator ekspeditsiyalarni amalga oshirdi. Zatayevich Qirg‘iziston hukumatining taklifi bilan 1931 yilda Qirg‘iz ASSRga kelib, “Manas” va boshqa eposlar musiqasidan jami 8 ta parchani nota yozuviga oldi. Bu parchalar orasida “Manas”, “Semetey”, “Shirdakbek”, “Sari Solton”, “Janysh-Bayish” kabi buyuk eposlardan vokal kuy namunalarini, shuningdek, “Chong koshun”, “Semetey küü”, “Mendirman” kabi kichikroq epos bo‘laklarining komuz kuylarini yozib olganligi qayd etilgan.

1939 yilda Moskvada “Qirg‘iz musiqa folklori” nomli maxsus nota to‘plami nashr qilindi. Unda “Manas” trlogiyasining ulug‘ baxshisi Sayakbay Karalayev variantidan ikki parchaga nota transkripsiyasi berilgan edi. Bu transkripsiyalarni amalga oshirish uchun maxsus takomillashtirilgan “Telefunken” ovoz yozish

moslamasida baxshi ijrosi yozib olinib, so'ng notaga ko'chirildi. Qiziqarli jihati, bu loyihada ilk bor ilmiy yondashuv qo'llanilib, baxshining ijro uslubini maksimal aniqlikda qayd etish maqsad qilingan edi: notaga olish jarayonida ijrodagi dinamik ohangdorlik, artikulyatsiya (matn kuyga mos talaffuzi), ijro tempi, metroritmika va lad-intonatsion xususiyatlar ham imkon qadar belgilab qo'yildi. Shu tariqa 1930-yillar oxiriga kelib epos musiqasini notaga tushirishda ilmiy maktab shakllana boshladi. Masalan, etnomusiqashunos V. Krivonosov 1939 yili "Sovetskaya muzika" jurnalida "Manas" ohanglari haqida maqola chop etib, unda epos kuylarining xususiyatlari va baxshilarning musiqiy ijro usullari tahlil qilingan edi.

Keyingi yillarda ham tadqiqotlar davom etdi. 1950-yillarda V. Vinogradov kabi olimlar Qirg'iz eposi musiqasini chuqur o'rganib, natijada epik recitativning to'rt xil turini ajratib ko'rsatdilar – ya'ni "Manas" va boshqa eposlarning ohanglari sinchiklab tahlil qilinib, ularning umumiy melodik tizimi tasniflandi. Bundan tashqari, Qozog'iston va O'zbekistonda ham baxshi va oqinlarning kuylari 50-60-yillarda yozib olinib, notaga o'tkazildi. Masalan, O'zbekistonda "Alpomish" dostonining ayrim kuy variantlari va Xorazm baxshilarining repertuari notaga tushirilgani ma'lum. Ammo, umuman olganda, Markaziy Osiyo qahramonlik eposlari musiqasining faqat ayrim bo'laklari va variantlarigina yozma notada qayd etilgan, xolos. Bu yozma "izlar" bizga epik kuylarning ohang qurilishi haqida muayyan tasavvur bersa-da, ularning to'liq hajmdagi musiqiy manzarasini qamrab ololmaydi.

Hozirgi davrda raqamli texnologiyalar va kompyuter dasturlari yordamida eposlarning musiqiy ijrosini qayta tiklash (rekonstruksiya) va modellashtirishga intilishlar mavjud. Maqsad – yozma notaga tushmagan yoki faqat qisman hujjatlashtirilgan kuy va ohanglarni bugungi tinglovchi uchun qayta jonlantirish, virtual eshitish imkonini yaratish. Biroq bu yo'lda qator muammolar va ilmiy-amaliy qiyinchiliklar yuzaga chiqadi:

Notaviy manbalar cheklanganligi: Yuqorida aytilganidek, eposlarga oid mavjud nota yozuvlari juda cheklangan hajmda. Masalan, "Manas"ning to'liq musiqiy partiturasini yo'q – faqat ayrim parchalarning notasi mavjud. Xuddi shunday,

“Alpomish” yoki boshqa eposlar bo‘yicha ham yozib qoldirilgan kuylar faqat muayyan baxshilarning ijro variantlaridir. Raqamli rekonstruksiya uchun esa to‘liq va ishonchli notaviy material zarur. Hozircha mavjud manbalar bo‘yicha tiklangan ohang umumiy manzaraning faqat bir qismini ko‘rsatishi mumkin, xolos. Masalan, Radlov bergan 8 notalik namuna “Manas” kuyining faqat qisqa bir ohangini ifoda etar edi; ammo epos ijrosi davomida ohang necha bor o‘zgarishi yoki rivoj topishi noma’lumligicha qolmoqda.

Ijro variativligi: Folklor epik qo‘shiqlar improvizatsion xususiyatga ega bo‘lib, har bir baxshi kuyga o‘z ijodiy hissasini qo‘shadi. Demak, bitta “to‘g‘ri” ohang yo‘q, turli mintaqa va ijrochilarda turlicha variantlar mavjud. Raqamli rekonstruksiya qaysi variantni tanlashi kerakligi muammosi paydo bo‘ladi. Masalan, “Alpomish” dostonini Qoraqalpoq baxshisi boshqa lad va usulda aytishi, Xorazmlik baxshi boshqacha ohangda kuylashi mumkin. Agar kompyuter modeli yaratilsa, u bu xilma-xillikni qanday qamrab oladi? Bir variantni tanlash rekonstruksiyani biryoqlama qilib qo‘yishi, boshqalarini esa e’tibordan chetda qoldirishi mumkin.

Musiqiy ifodaning nozik jihatlari: Baxshi va oqinlar ijrosida nafaqat kuy va ritm, balki maqom, lad, mikrointerval kabi nozik jihatlar ham bor. An’anaviy cholg‘ularda (masalan, dutor, komuz, qobiz) g‘arbiy notaga sig‘maydigan ohang pardalari, mikrotonlar ishtirok etadi. Raqamli rekonstruksiya kompyuterga yuklangan oddiy nota tizimi bilan cheklansa, bu nozik intonatsiyalar yo‘qolib ketishi mumkin. Demak, avvaldan o‘lchab bo‘lmas ohanglarni ham qamrab oladigan model kerak bo‘ladi, bu esa bugungi musiqa dasturlarida murakkab vazifa.

Musiqa va matn uyg‘unligi: Epos kuyi doimo matn bilan uzviy bog‘liq. Baxshi matndagi mazmunga, voqeaning dramatik kulminatsiyasiga qarab ohangni o‘zgartiradi, tezlatadi yoki sekinlatadi, kayfiyatga mos ohang tarzisini tanlaydi. Raqamli rekonstruksiya esa hozircha matnni “tushunmaydi” – ya’ni kompyuter uchun bu oddiy bir ohanglar ketma-ketligi bo‘lib qolishi mumkin. Bu esa rekonstruksiya qilingan musiqaning jonli emociyani bera olmasligiga olib keladi. Masalan, doston qahramoni g‘azablangan sahnada baxshi ovozini balandlatib,

ohangni keskin va tez qilishi mumkin edi; kompyuter esa buni oddiy notadan anglab etmaydi.

Arxiv yozuvlar sifatining chekligi: XX asrda amalga oshirilgan dala yozuvlari (gramplastinkalar, lentalar) sifati hamma vaqt mukammal emas. Eski fonogrammalarda shovqin, tembr buzilishi bo'lishi mumkin. Raqamli rekonstruksiya uchun audiodan ohang ajratib olishda bu to'sqinlik qiladi. Ba'zi hollarda arxiv yozuvlari mavjud bo'lsa-da, ularni raqamlashtirib, tozalab, keyin notaga o'tkazish ham qo'shimcha mehnat va texnik bilimni talab etadi.

Sun'iy intellekt modeli cheklovlari: Epos musiqasini AI yordamida rekonstruksiya qilish – uni shu uslubda generatsiya qilish demakdir. Biroq, AI model samarali ishlashi uchun ko'p miqdorda o'quv ma'lumotlari kerak. Markaziy Osiyo eposlari bo'yicha bunday katta dataset yo'q – mavjud yozuvlar chegaralangan. Shuning uchun, AI model overfitting (ya'ni bir baxshining uslubidan chiqolmay qolish) yoki aksincha, yetarlicha o'rganolmay, haqqoniy bo'lmagan ohang yaratib qo'yish xavfi bor.

Xulosa: Markaziy Osiyo qahramonlik eposlari musiqasini raqamli tarzda qayta tiklash – murakkab, ammo qiziqarli vazifa. Bir tomondan, tarixiy nota izlari va mavjud audio yozuvlar asos bo'lib xizmat qiladi. Masalan, Qirg'iz “Manas” eposining 8 notalik namunasi, Zatayevich notaga olgan kuylar – bular qimmatli manbalar. Ikkinchi tomondan esa, raqamli rekonstruksiya og'zaki an'ananing ruhini qayta yaratishi uchun hali ko'p ilmiy izlanish talab etiladi. Hozirda olimlar va dasturchilar hamkorligida ba'zi ishlar qilinmoqda: masalan, Qirg'izistonda “Manas”ning turli variantlarini fonogrammalardan raqamlashtirish va qiyosiy o'rganish davom etmoqda. Shu singari O'zbekistonda “Alpomish” va boshqa dostonlar ijrosini yozib olib saqlash va tahlil qilish ishlari olib borilyapti. Bu ma'lumotlar kelajakda AI modellarini o'qitish uchun xizmat qilishi mumkin.

Raqamli rekonstruksiya qilishda duch kelayotgan muammolar hali ko'p bo'lsa-da, ushbu yondashuvning afzalliklari ham e'tiborga loyiq. U madaniy merosni saqlashning yangi yo'llarini ochadi – masalan, noyob baxshi ijrolarini raqamli “tiriltirish” orqali yosh avlod ham eshitishi mumkin bo'ladi. Shuningdek,

turli xalqlarning epos kuylarini raqamli muhitda solishtirish orqali umumiy turkiy musiqiy meros elementlarini ajratib ko'rish imkoni tug'iladi. Eng muhimi, raqamli texnologiyalar yordamida biz eposlarning nafaqat matni va syujetini, balki ularning musiqiy matnini ham o'rganib, tushunib, kelajakka meros qoldira olamiz. Bu esa xalq og'zaki ijodini kompleks o'rganishda ulkan qadam bo'ladi.

Manbalar: Markaziy Osiyo eposlarining musiqiy notatsiyasi yuzasidan Radlov, Zatayevich ishlari hamda zamonaviy tadqiqotlardan olingan ma'lumotlar keltirildi. Shuningdek, raqamli rekonstruksiya masalalari umumiy sun'iy intellekt va musiqiy kompozitsiya sohasidagi tajribalarga tayangan holda yoritildi. Bu sohada olib borilayotgan izlanishlar davom etmoqda va kelgusida yangi yechimlar topilishi kutiladi.

ADABIYOTLAR

1.WIPO (Jahon Intellektual Mulk Tashkiloti). "Reviving the Tradition of Epic Storytelling." WIPO Magazine, 19-may 2021-yil.

2.Qozog'iston Xalq Assambleyasi veb-sayti. "Qazaqstan madaniyati va san'ati taraqqiyoti" maqolasi (keltirilgan tarjima parchasi).

3.Abdullayeva N. Sh. "Maqomlarni o'qitishda tanbur notatsiyasini joriy etish masalalari." Yevropa san'at jurnali (European Journal of Arts), 2025, №3, 7-11-bet.

4.Colson A. "Recording and Transcribing Epic Songs: A Field Guide." Ethnomusicology Methods Series, 2020 – epik qo'shiqlarni yozib olish va notaga o'girish bo'yicha qo'llanma.

5.Xelimskiy E. "Koroglu and Koblandy: Comparative Study of Turkic Epics." Oral Tradition Journal, 1991 – turkiy eposlarda musiqiy an'ana va ohanglar haqida tadqiqot.

6.Raxmatullaev, X. S. (2023). Musiqaning kashf qilinishi haqidagi nazariyalar. TARIXGACHA BOLGAN DAVR. Solution of social problems in management and economy, 2(4), 70-75.

7.Raxmatullaev, X. S. (2023). Eramizgacha bolgan davrlarda Qadimgi Misr musiqasi. Академические исследования в современной науке, 2(9), 97-101.

8.Raxmatullaev, X. S. (2023). MESOPOTAMIYA (IKKI DARYO ORALIGI) MUSIQASI. Академические исследования в современной науке, 2(9), 102-113.

9.Raxmatullaev, X. S. (2023). OSIYO, AVSTRALIYA, SHIMOLIY VA JANUBIY AMERIKA QITALARIDA TARIYGACHA BOLGAN DAVRLARDA MUSIQA. Академические исследования в современной науке, 2(9), 114-120.

10.Raxmatullaev, X. S. (2023). THE EPIC OF ERGENEKON OR THE RETURN OF THE TURKIC PEOPLES. Science and innovation in the education system, 2(1), 15-20.

11.Raxmatullaev, X. S. (2022). BLIND SON OR INFANT SON. HEROIC EPIC OF TURKISH PEOPLES THROUGH THE EYES OF THE WORLD. Scientific Impulse, 1(5), 1588-1592.

12.Raxmatullaev, X. S. (2022). ANOTHER LOOK AT THE TURKISH HEROIC EPIC. Scientific Impulse, 1(5), 1585-1588.

13.Raxmatullaev, X. S. (2022). THE GREATEST EPIC OF THE TURKIC PEOPLES IS MANAS. Scientific Impulse, 1(5), 1593-1598.

14.Shafoatovich, R. H. (2022). The Study of the Historical Roots of the Art of Bakhshi by Means of Words and Music. International Journal of Culture and Modernity, 15, 45-47.

15.Shafoatovich, R. K. (2021). Unique ways to organize the first piano lessons for adults. ACADEMICIA: An International Multidisciplinary Research Journal, 11(11), 259-261.